

Sylwester Fertacz

Uniwersytet Śląski w Katowicach
sylwester.fertacz@us.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-2476-4593>

Hołodomor — zorganizowane ludobójstwo

[A. APPLEBAUM: *Czerwony głód.*

Tłum. B. GADOMSKA, W. GADOMSKA.

Warszawa 2018]

Zgodnie z najnowszymi badaniami historyków ukraińskich w latach 1932—1934 w całym Związku Radzieckim zmarło z głodu 8 mln 731,9 tys. osób, z tego na Ukrainie 3 mln 917,8 tys., w Rosji — 3 mln 264,6 tys., w Kazachstanie (który należał wówczas do Rosji) — 1 mln 258,2 tys., na Białorusi — 67,6 tys., na Kaukazie — 40,1 tys., w Azji Środkowej — 158,4 tys., w Naddniestrzu (Mołdawia) — 25,2 tys. W liczbach bezwzględnych największe straty ludności w wyniku śmierci głodowej poniosła Ukraina (zmarło 129,2 osób na każdy tysiąc mieszkańców), natomiast w stosunku do całkowitej liczby obywateli — Kazachstan, gdzie głód zabrał 224,2 osób na każdy tysiąc mieszkańców (średnio w całym ZSRR straty wyniosły 54,2 osób na każdy tysiąc)¹. Wielki Głód oraz cały okres kolektywizacji (1929—1933) i towarzyszące jej represje nazywane są niekiedy w literaturze historycznej pierwszym ludobójstwem komunistycznym lub też trzecim ludobójstwem XX wieku (po rzezi Ormian dokonanej przez Turków i wymordowaniu około miliona Kozaków dońskich w okresie wojny domowej w Rosji)². Profesor Uniwersytetu Harvarda, amerykańsko-rosyjski

¹ O.P. RUDNIC’KIJ, A.B. SAVČUK: *Golod 1932—1933 rr. v Ukraïni u demografičnomu vimiri*. W: *Golod v Ukraïni u peršij polovini XX stolittja: pričini ta naslidki (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947)*. *Materiali Mižnarodnoï naukovoï konferenciji Kiïv, 20—21 listopada 2013 r.* Red. kol.: M. ANTONOVIČ, G. BORJAK, S. KUŁ’ČIĆ’KIJ. Kiïv 2013, s. 287 (Tablicja 3. Vtrati naseleennja SRSR čere nadsmerntnist’ pid čas golodu 1932—1934 rr.). Zob. też: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf> (dostęp: 20.07.2018).

² M. HELLER, A. NIEKRICZ: *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*. T. 1. Tłum. A. MIETKOWSKI. Wrocław 1989, s. 192.

demograf, historyk i matematyk Sergei Maksudov określił wspomniane lata jako drugą — po I wojnie światowej i wojnie domowej w Rosji oraz głodzie 1921 roku — katastrofę demograficzną na terenach byłego Związku Radzieckiego, która spowodowała śmierć 10—11 mln ludzi (w wyniku głodu i niedożywienia, zbrodni w trakcie przeprowadzania kolektywizacji oraz przebywania w obozach i aresztach)³. Na Ukrainie synonimem kolektywizacji i Wielkiego Głodu z lat 1932—1933 stał się termin „hołodomor” powstały ze scalenia dwóch wyrazów ukraińskich: *hołod* („głód”) i *mor* („śmierć”), który pojawił się po raz pierwszy w publikacjach emigracji ukraińskiej w Czechosłowacji w latach 30. XX wieku, natomiast na Ukrainie zaczął być używany publicznie od 1988 roku⁴.

Książka *Czerwony głód* Anne Applebaum⁵ o tragedii wsi ukraińskiej w latach 30. XX wieku jest ważna przynajmniej z trzech powodów. Po pierwsze, mimo iż historiografia polska może się już pochwalić znaczącymi osiągnięciami w zakresie badań nad hołodomorem, jest to pierwsza przetłumaczona na język polski tak obszerna publikacja o Wielkim Głodzie na Ukrainie, przedstawiająca problem w aspekcie różnorodnych uwarunkowań o charakterze polityczno-ideologicznym, społecznym, ekonomicznym oraz narodowościowym okresu 1929—1933 i lat nieco wcześniejszych⁶. Autorka wykorzystała wiele materiałów i dokumentów archiwalnych dotychczas nieznanymi i — z różnych względów — trudno dostępnych także dla historyków polskich.

Po drugie, książka A. Applebaum jest pierwszym tak obszernym i bogato udokumentowanym opracowaniem o hołodomorze w historiografii amerykańskiej i zachodnioeuropejskiej. Przyczyny opóźnień w badaniach nad historią Ukrainy, a szczególnie latami kolektywizacji i Wielkiego Głodu, w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie (ale też w Europie Zachodniej) były różne⁷. Niedostępne lub nieznanne były wiarygodne oficjalne dokumenty i materiały źródłowe na temat głodu (przez wiele lat nie dowierzano przekazom członków emigracyjnej społeczności ukra-

³ S. MAKSUDOV: *Četvertaja demografičeskaja katastrofa*. Dostępne w Internecie: http://www.intelros.ru/pdf/svobodnay_misl/1-2-2012/03.pdf, s. 26 (dostęp: 20.05.2018).

⁴ A. APPLEBAUM: *Czerwony głód*. Tłum. B. GADOMSKA, W. GADOMSKA. Warszawa 2018, s. 20, 413, przypis 4 (*Przedmowa*).

⁵ Anne Applebaum, amerykańska publicystka i historyk, popularyzatorka wiedzy o historii Europy Środkowo-Wschodniej, znana jest w Polsce jako autorka trzech znaczących publikacji dotyczących problematyki środkowoeuropejskiej i historii ZSRR: *Między Wschodem a Zachodem: przez pogranicza Europy*. Tłum. E. KULIK-BIELIŃSKA. Warszawa 2001 (wyd. 2 — 2009); *Gułag*. Tłum. J. Urbański (rozdz. 1 — M. CLAIRE WYBIERSKA). Warszawa 2005; *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944—1956*. Tłum. B. GADOMSKA. Warszawa 2013.

⁶ O dotychczasowej literaturze w języku polskim na temat kolektywizacji i głodu w ZSRR, w tym szczególnie na Ukrainie zob.: S. FERTACZ: *Osaczyć i sterroryzować. Na marginesie wspomnień Mirona Dolota o Wielkim Głodzie na Ukrainie*. „Wieki Stare i Nowe” 2015, t. 8 (13), s. 161—164.

⁷ Analizuje je autorka omawianej pracy w jednym z rozdziałów poświęconych „dochodzeniu” do prawdy o hołodomorze w latach kolektywizacji: *Hołodomor w historii i pamięci*, s. 379—397.

ińskiej). Znaczący wpływ na te opóźnienia miały różnorakie uwarunkowania polityczno-ideologiczne, a także, o czym pisze np. Miron Dolot (Semen Stariv) w wydanych niedawno wspomnieniach, fakt, iż „Amerykanie nie byli w stanie przyjąć do wiadomości, że ludzie mogli dopuścić się czegoś tak niewiarygodnie niehumanitarnego”⁸. Wielu sowietologów w Stanach Zjednoczonych uporczywie trzymało się oficjalnej wersji radzieckiej, że masowego głodu w okresie kolektywizacji nie było. Przełom przyniosły dopiero lata 80. XX wieku, a przede wszystkim wydanie książki historyka i sowietologa pochodzenia brytyjskiego Roberta Conquesta poświęconej kolektywizacji i głodowi w całym Związku Radzieckim, ale głównie na Ukrainie. Publikacja ta powstała na kanwie badań prowadzonych na Uniwersytecie Harvarda, we współpracy z Harvard Ukrainian Research Institute⁹. Nie było jeszcze wtedy możliwości kwerendy w archiwach radzieckich, autor wykorzystał więc w swej publikacji głównie publicystykę, prasę i wspomnienia emigrantów ukraińskich, którzy przeżyli głód. Książka R. Conquesta wzbudziła duże zainteresowanie wśród historyków zachodnich, ale też — delikatnie mówiąc — ambiwalentne odczucia i sprzeczne opinie. Z jednej strony wyrażano zdziwienie, że mimo zgromadzonych i w większości dostępnych w bibliotekach materiałów na temat kolektywizacji i głodu w ZSRR w latach 1929—1933 tak mało o tych wydarzeniach dotychczas wiedziano, a z drugiej — oskarżano autora o tendencyjność i stronniczość¹⁰. Niezależnie od tego Kongres Stanów Zjednoczonych powołał specjalną komisję do zbadania ukraińskiej klęski głodu, której prace zaowocowały w 1988 roku raportem jednoznacznie stwierdzającym, że „duża liczba mieszkańców ukraińskiej SRR i terytorium Przedkaukazia zmarła w latach 1932—1933 w wyniku celowo wywołanej klęski głodu, spowodowanej rekwizycją zbiorów w 1932 roku przez radzieckie władze”¹¹.

Oczywiście centralne władze radzieckie i władze ukraińskiej SRR próbowały, przy wsparciu niektórych publicystów zachodnich, przeciwdziałać upowszechnianiu prawdy o Wielkim Głodzie i wyciszać dyskusje na ten temat, powtarzając stare tezy, że jeśli nawet byli tacy, którzy w okresie kolektywizacji umarli z głodu, to wyłącznie z powodu suszy i „kułackiego sabotażu”¹². Inne stanowisko niż władze

⁸ M. DOLOT: *Zabić głodem. Sowieckie ludobójstwo na Ukrainie*. Tłum. B. GUTOWSKA-NOWAK. Kraków 2014, s. 18.

⁹ R. CONQUEST: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York 1986. W 1988 roku ukazało się nakładem Overseas Publications Interchange Ltd w Londynie rosyjskie tłumaczenie tej pracy: *Żatwa skorbi. Sovetskaja kollektivizacija i terror gołodom*. Perv. z angl. I. COHEN, N. MAY. London 1988.

¹⁰ Szerzej zob.: A. APPLEBAUM: *Czerwony głód...*, s. 388—389.

¹¹ Cyt. za: *ibidem*, s. 391.

¹² Upowszechniana wtedy na zachodzie (1987 rok), firmowana przez kanadyjskiego działacza robotniczego Douglasa TOTTLE’a i reprezentująca oficjalne stanowisko radzieckie książka nosiła wymowny tytuł: *Fraud, Famine and Fascism. The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard (Oszustwo, głód i faszyzm. Mit o ukraińskim ludobójstwie od Hitlera po Harvard)*. *Ibidem*, s. 389.

reprezentowała spora, jak można przypuszczać, część społeczeństwa radzieckiego, w tym inteligencji rosyjskiej. Zrozumiałe, o czym zresztą wzmiankuje A. Applebaum, że w latach 80. minionego wieku, w okresie pierestrojki i głośności, dyskusje o hołodomorze — mimo przeciwdziałania władz — zaczynały się toczyć wśród samych Ukraińców. Trzeba jednak zaznaczyć, że „rozliczanie” z historią kolektywizacji i głodu zaczęło się w całym społeczeństwie radzieckim, głównie wśród Rosjan, co miało, moim zdaniem, także pozytywny wpływ na rozwój świadomości historycznej Ukraińców. Wkrótce po ukazaniu się w Londynie rosyjskiego tłumaczenia wspomnianej książki R. Conquesta jej fragmenty dotyczące właśnie Wielkiego Głodu na Ukrainie zostały przedrukowane w jednym z najbardziej znaczących i opiniotwórczych centralnych radzieckich czasopism kulturalno-literackich — miesięczniku „Novyj mir”¹³. Wiele artykułów o kolektywizacji i głodzie lat. 30. opublikowano w poczytnym i chyba przodującym (obok „Moskovskich novosti”) w okresie pierestrojki w ujawnianiu i upublicznianiu zbrodni stalinowskich moskiewskim tygodniku „Ogonëk”. Między innymi na jego łamach ukazały się: omówienie pierwszego tomu dokumentów z okresu kolektywizacji (choć tylko pośrednio dotyczących Ukrainy, ale ważnych, ponieważ pochodzących bezpośrednio z radzieckich zasobów archiwalnych), z tzw. archiwum smoleńskiego, przejętego w czasie wojny przez Niemców, a po wojnie wywiezionego do Stanów Zjednoczonych¹⁴, oraz przejmujący esej o Wielkim Głodzie 1933 roku na Ukrainie autorstwa ukraińskiego scenarzysty, współautora filmu dokumentalnego o tych wydarzeniach, Sergeja Djačenki¹⁵. Pomijając inne podobne publikacje w głównych czasopismach radzieckich końca lat 80. XX wieku („Literaturnaja gazeta”, „Gosudarstvo i pravo”), w tym także listy do redakcji osób, które pamiętały straszne lata 30. na wsi, warto jeszcze raz podkreślić, że nie tylko rozwijały one świadomość historyczną również Ukraińców, upubliczniały w całym ZSRR tragedię tego narodu, lecz także sprzyjały dochodzeniu do prawdy o Wielkim Głodzie na samej Ukrainie.

Trzecia ważna, w mojej ocenie, kwestia, o której należy wspomnieć przy lekturze pracy A. Applebaum, to przewijające się przez całą narrację autorki dążenie do udowodnienia tezy, że, po pierwsze, władze ZSRR wykorzystały okres kolektywizacji

¹³ R. CONQUEST: *Żatva skorbi. Sovetskaja kollektivizacija i terror gołodom*. „Novyj mir” 1989, nr 10, s. 179—200.

¹⁴ M. ZARAEV, S. ŠVEDOV: *Tjaželaja noša. Dokumenty Smolenskogo archiwa o sobytijach šestidesjatnej davnosti, predšestvovavšich kollektivizaciji (Neuslyšannye golosa: Dokumenty Smolenskogo archiwa*. Kn. 1: 1929: *Kulaki i partejcy*. Sost. S. MAKSUDOV. Ann Arbor 1987). „Ogonëk” (24 czerwca—1 lipca) 1989, nr 26, s. 4—7.

¹⁵ S. DJAČENKO: *Strašnyj mesjac puchkuten’*. „Ogonëk” (1—8 lipca) 1989, nr 27, s. 22—25. Zachowały się świadectwa specyficznej twórczości umierającego narodu z tego okresu. Popularny był wierszyk: *V tridcat’ tret’em godu ljudi padali na chodu. Ni korovy, ni svin’i — tol’ko Stalin na stini*. W strasznych głodowych dniach 1933 roku swoje nowe nazwy otrzymały też miesiące. Marzec ludzie nazwali *puchkuten’*, co znaczyło „puchnąć z głodu”, kwiecień — *kaputen’*, od niemieckiego słowa *kaput*, znanego Ukraińcom z okresu okupacji niemieckiej lat 20. XX wieku. Ibidem, s. 25.

i „proletaryzacji” chłopstwa do „złamania kręgosłupa” narodu ukraińskiego, uderzenia w genotyp najliczniejszej po Rosjanach populacji „czerwonego imperium” (blisko 31,2 mln według spisu z 1926 roku¹⁶) o znacznym — choć niższym niż w byłej monarchii austro-węgierskiej — stopniu rozwoju świadomości narodowej i szerokiej warstwie inteligencji. Po drugie, że Wielki Głód był działaniem świadomym i celowym, był zaplanowanym i zorganizowanym ludobójstwem.

Mówiąc o Wielkim Głodzie jako zorganizowanym ludobójstwie, należałoby rozpatrywać go w dwóch aspektach: ludobójczej polityki wobec chłopstwa oraz wobec narodu ukraińskiego. Obie tezy budzą kontrowersje. W art. 2. ONZ-owskiej Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 9 grudnia 1948 r. mówi się o świadomej wyniszczającej polityce wobec grup (lub ich części) narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych. Jeśli więc czytać ten dokument literalnie, to sprowokowana przez władze śmierć głodowa milionów chłopów radzieckich z Ukrainy, z Kubania (gdzie też mówiono głównie po ukraińsku), Kaukazu, Powołża, południowego Uralu, północnego Kazachstanu, z krajów wołogodzkiego, astrachańskiego i innych rejonów, w tym planowa fizyczna likwidacja warstwy tzw. kułaków (ok. 5 mln ludzi), nie podlegałyby osądowi międzynarodowemu, ponieważ chłopstwo jest grupą społeczną. Z drugiej jednak strony uznanie przez wielu historyków i publicystów Wielkiego Głodu za ludobójstwo jest zgodne z duchem wspomnianej konwencji i tak też politykę władz stalinowskich z lat 1932—1933 należy traktować¹⁷. Warto w tym miejscu wspomnieć, że niezależnie od różnych wątpliwości, jakie rodzą się w związku z „niedopowiedzeniami” dokumentu ONZ-owskiego (brak obiektywnych kryteriów stwierdzenia faktu ludobójstwa, np. jaki jest próg liczbowy zabitych osób i częściowa tylko eksterminacja jakiejś grupy ludzi?), Wielki Głód uznają za ludobójstwo społeczności m.in. takich krajów, jak: Ukraina, Polska (uchwały Sejmu i Senatu RP z 2006 roku), Australia, Kanada, Czechy, Hiszpania, Stany Zjednoczone Ameryki, Watykan — w sumie parlamenty i rządy 26 państw¹⁸.

Inaczej nieco sytuacja wygląda, jeśli uzna się, że okres kolektywizacji został wykorzystany przez władze moskiewskie do ostatecznej rozprawy z ukraińskim

¹⁶ P. EBERHARDT: *Geografia ludności Rosji*. Warszawa 2002, s. 92, tab. 41.

¹⁷ W artykule 2. Konwencji... mówi się m.in. o tym, że „ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: a) zabójstwo członków grupy [...], c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy. Zob.: Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. Dz.U. RP 1952, nr 2, poz. 9, s. 2.

¹⁸ 01.02.2010. *Postanowa apelacyjnego sądu m. Kiewa u kriminal'nijspravi za faktom včinennja genocidu v Ukraini v 1932—1933 rokach*. Dostępne w Internecie: <http://khp.org/index.php?id=1265039604> (dostęp: 30.08.2018); https://pl.wikipedia.org/wiki/Wielki_g%C5%82%C3%B3d_na_Ukrainie (dostęp: 30.08.2018).

ruchem narodowym. Jak wspomniano, w trakcie całego swego wywodu A. Applebaum stara się udowodnić, że te działania miały charakter ludobójstwa wobec narodu ukraińskiego, choć w końcowym etapie rozważań — o czym jeszcze będzie mowa — częściowo wycofuje się ze swych twierdzeń¹⁹. Główną część pracy autorka poprzedziła zarysem historii Ukrainy i kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej, a także trudności, na jakie napotykał ukraiński ruch narodowy do I wojny światowej przede wszystkim w Imperium Rosyjskim. Charakteryzując bardzo trudne lata rosyjskiej rewolucji, I wojny światowej, przewrotu bolszewickiego i wojny domowej w Rosji, autorka na ogół trafnie opisuje przyczyny i uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne krachu dążeń Ukraińców do budowy własnej państwowości i stawania się narodem państwowym. W tym też okresie upatruje źródeł podejrzliwości i niechęci bolszewików do Ukraińców jako narodu²⁰, i to w dodatku narodu chłopskiego, potencjalnie niebezpiecznego dla budowy systemu komunistycznego w ujęciu leninowsko-stalinowskim²¹. Wzajemną nieufność pogłębiły rekwizycje okresu „komunizmu wojennego” i powojenny głód, który w całym ZSRR pochłonął około 2 mln osób, w tym tylko w południowych rejonach Ukrainy spowodował śmierć 250—500 tys. ludzi²².

Największy niepokój, delikatnie mówiąc, bolszewików odnośnie do lojalności Ukraińców wobec Moskwy wzbudził okres po wojnie domowej i czas odchodzenia od polityki „komunizmu wojennego” (1923—1929), czyli poszerzanie bazy społecznej systemu komunistycznego poprzez liberalizację polityki gospodarczej, zwalczanie (przynajmniej werbalne) wielkoruskiego szowinizmu, poszerzanie bazy społecznej i narodowościowej partii komunistycznej, pielęgnacja i rozwój języków ojczystych narodowości nierosyjskich poprzez prasę, szkołę, teatr i różne instytucje kulturalno-oświatowe²³. Ta liberalna polityka została nagle zakończona w 1929 roku, a na terenie USRR, gdzie procesy „ukrainizacji” zachodziły rzeczywiście na ogromną skalę, jeszcze wcześniej — już w maju, lipcu 1928 roku, kiedy rozpoczął się proces ponad 50 specjalistów — „szkodników” z Donbasu — i podjęto szeroko zakrojoną akcję rozprawienia się z narodową inteligencją. Wkrótce pojęcia: „szumskizm” (ludowy komisarz oświaty USRR Ołeksandr Szumśkyj), „chwyłowizm” (pi-

¹⁹ A. APPLEBAUM: *Czerwony głód...*, s. 407—408.

²⁰ W tym akurat przypadku bolszewicy, odmawiając legitymizacji ukraińskiemu ruchowi narodowemu, nie byli odosobnieni jeśli chodzi o stronnictwa polityczne w Rosji.

²¹ Szerzej zob.: A. APPLEBAUM: *Czerwony głód...*, s. 46—50.

²² Ibidem, s. 94.

²³ Wprowadzanie języków ojczystych narodowości nierosyjskich do szkół, urzędów itp. odbywało się często w sposób administracyjny, co przynosiło niekiedy opłakane efekty. Na Ukrainie pozostało z tego okresu żartobliwe powiedzenie: „Mówi pan poważnie czy po ukraińsku?”. Szerzej np.: J. HRYCAK: *Historia Ukrainy 1772—1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Tłum. K. KOTYŃSKA. Lublin 2000, s. 173—176; A. APPLEBAUM: *Czerwony głód...*, s. 95—104; S. FERTACZ: *Z problematyki polityki narodowościowej władzy radzieckiej (propozycje badawcze)*. „Fakty. Opinie. Komentarze” 1987, nr 11, s. 9—12.

sarz Mykoła Chwyłowy) i „wołobujewszczyzna” (ekonomista Mychajło Wołobujew) stały się synonimami „nacjonalistyczno-petlurowskiego” i antybolszewickiego odchylenia w ruchu narodowym ukraińskim. Oblicza się, że rozpoczęte na przełomie lat 20. i 30. XX wieku (druga fala represji miała miejsce w latach 1937—1938) aresztowania przedstawicieli inteligencji ukraińskiej (większość z nich została zamordowana) objęły wszystkie jej warstwy, a niektóre grupy (historycy, filologowie, pisarze, przedstawiciele marksistowskich szkół nauk społecznych, duchowieństwo Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwii Prawosławnej) zostały prawie doszczętnie wyniszczone. Jak pisze Jarosław Hrycak, na Ukrainie w latach 30. zlikwidowano, według przybliżonych szacunków, około 80% aktywnej inteligencji²⁴.

Rozprawa z inteligencją ukraińską w okresie kolektywizacji i Wielkiego Głodu, jej rozmiary i natężenie, a także zamknięcie granic Ukrainy i Kubania w styczniu 1933 roku — jako jedynych w ZSRR rejonów — w celu zapobiegania ucieczkom ze wsi, są, jak można mniemać na podstawie wywodów A. Applebaum, dwoma najważniejszymi argumentami przemawiającymi za postawieniem przez autorkę tezy o ludobójczej polityce Moskwy wobec narodu ukraińskiego. Są to ważne argumenty, jednak należy pamiętać, że represje dotknęły w tym czasie również inteligencję innych narodowości, także rosyjską (historyków, slawistów, językoznawców). W końcu lat 20. XX wieku skończyła się w ZSRR wewnątrzpartyjna walka z wszelkiego rodzaju „odchyleniami” i nastąpiło umocnienie władzy Stalina. Rozpoczęła się realizacja stalinowskiej wizji państwa, której ważnym elementem był powrót do masowego terroru i metod znanych z okresu „komunizmu wojennego”. W maju 1929 roku uchwalono pierwszy plan pięcioletni (1928—1932) mający na celu przede wszystkim industrializację kraju i przymusową kolektywizację gospodarstw wiejskich, bez czego trudno byłoby wyzyskać ze wsi środki niezbędne dla sfinansowania i zrealizowania budowy przemysłu. Towarzyszyła temu centralizacja zarządzania i uniformizacja ustrojowa. Zaczęto zmniejszać kompetencje republik narodowościowych, poczynając od ograniczeń budżetowych, poprzez ustawodawstwo pracy, karne, sprawy wewnętrzne, sądownictwo, kierownictwo przemysłem i rolnictwem, a na opiece zdrowotnej kończąc. Zgodnie z uchwaloną w 1936 roku nową Konstytucją ZSRR, będącą swego rodzaju podsumowaniem minionego okresu, republiki narodowościowe zachowały całkowitą samodzielność tylko w rozwiązywaniu spraw w dziedzinie oświaty, przemysłu o lokalnym znaczeniu, gospodarki komunalnej, opieki społecznej i komunikacji samochodowej²⁵. Zapowiedziano także rewolucję ideowo-kulturalną, która w praktyce polegała na zwalczaniu wszelkich odchyłeń od ideowej linii WKP(b), w tym odchyłeń w stronę nacjonalizmu (oczywiście, decy-

²⁴ J. HRYCAK: *Historia Ukrainy...*, s. 181.

²⁵ *Konstytucja (osnovnoj zakon) Sojuza SSSR*. Moskwa 1938, art. 78—88, s. 56—64; *Konstytucja (ustawa zasadnicza) Ukraińskiej SRR*. Kijów—Lwów 1940, art. 49, s. 12. Zob. też: S. FERTACZ: *Z problematyki polityki narodowościowej...*, s. 14.

dentem, co można uznać za przejaw nacjonalizmu, był Stalin). Wzrosła więc podejrzliwość wobec wszelkich aspiracji narodowych, nie tylko ukraińskich, a represje, jak wspomniano, dotknęły wielu intelektualistów wszystkich narodowości, choć na Ukrainie życie intelektualne zmieniono najgłębiej. Zresztą należy mieć też na uwadze fakt, że Ukraina była największą republiką narodowościową, o stosunkowo szerokiej warstwie rodzimych artystów i naukowców; była zagłębiem zbożowym i generalnie gospodarczym ZSRR, szczególnie ważnym w okresie industrializacji, więc i zasięg różnych działań wobec niej był większy i cechowała je pewna specyfika. Jak słusznie zauważa A. Applebaum:

Tak ostra dziesięć lat temu dyskusja o ludobójstwie wygasła też z innych powodów. Nagromadzone dowody sprawiają, że obecnie stało się mniej ważne, czy klęska głodu z lat 1932—1933 jest nazywana ludobójstwem, zbrodnią przeciwko ludzkości czy po prostu aktem zbiorowego terroru. Jakkolwiek ją definiować, była przerażającym atakiem władz przeciwko własnemu narodowi, jednym z kilku podobnych w XX wieku — nie wszystkie dobrze pasują do utartych definicji prawnych. Niezależnie od wyroków międzynarodowego trybunału, na Ukrainie i na Zachodzie ugruntowało się przekonanie, że głód się wydarzył, że był zaplanowany i że stanowił część politycznego planu osłabienia ukraińskiej tożsamości²⁶.

Autorka omawianej pracy bardzo dokładnie analizuje wszystkie etapy kolektywizacji i Wielkiego Głodu na Ukrainie i trudno byłoby w tym wypadku o jakiś komentarz. Były to bardzo bogate w wydarzenia zjawiska i procesy, w każdej wiosce i nawet w każdej rodzinie cechowały się pewną specyfiką, dlatego wiele jeszcze można byłoby dopisać do tego, o czym mówi A. Applebaum. Niewątpliwie temat w tym zakresie nie jest wyczerpany. Warto krótko wspomnieć — co sygnalizowałem w innym miejscu²⁷ — o kilku kwestiach, które pominęła lub których wystarczająco nie uwypukliła autorka *Czerwonego głodu*. Po pierwsze, należy pamiętać, że ogromne straty w pogłowie zwierząt gospodarskich w okresie kolektywizacji (kilkadziesiąt procent) to efekt nie tylko tego, że chłopci przed wstąpieniem do kołchozu zabijali bydło, trzodę chlewną, owce, konie itp. lub przepędzali przez granicę (np. Azja Środkowa), lecz także tego, że bydło, trzymane w miesiącach jesienno-zimowych często pod gołym niebem, padało z zimna, chorób, niedożywienia i pragnienia²⁸. Po drugie, autorka wspomina, że zebrane lub skonfiskowane zboże przechowywano w magazynach lub elewatorach. Niestety, najczęściej było tak, że zboże składowano w przyzmy przy stacjach kolejowych i przykrywano (choć nie zawsze) plandekami.

²⁶ A. APPLEBAUM: *Czerwony głód...*, s. 407—408.

²⁷ Zob. S. FERTACZ: *Osaczyć i sterroryzować...*, s. 168—169.

²⁸ S. DJAČENKO: *Strašnyj mesjac puchkuten'...*, s. 23—24.

Zboże przerażało, gniło i nie nadawało się już do spożycia²⁹. Nawiasem mówiąc, do końca istnienia ZSRR największe straty w zbożu państwo ponosiło w trakcie jego składowania i transportu. Po trzecie wreszcie, interesujące byłoby poznać, jak z perspektywy czasu żyjący jeszcze członkowie brygad konfiskujących zboże i zabierających (lub niszczących) ostatki pożywienia głodującym rodzinom patrzą dzisiaj na swoje postępowanie. Znane są przykłady, że pytani o to oburzają się, że obraża się pamięć Stalina, a swoje postępowanie uważają za słuszne³⁰.

Niezależnie od powyższego, praca A. Applebaum znacząco poszerza naszą wiedzę nie tylko o Wielkim Głodzie, lecz także z jednej strony o podejmowanych do dzisiaj próbach dogłębnego wyjaśnienia tej wielkiej tragedii, a z drugiej — o jej tuszowaniu i bagatelizowaniu.

Bibliografia

- APPLEBAUM A.: *Czerwony głód*. Tłum. B. GADOMSKA, W. GADOMSKA. Warszawa 2018.
- CONQUEST R.: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York 1986.
- CONQUEST R.: *Żatwa skorbi. Sovetskaja kollektivizacija i terror gołodom*. Perv. z ang. I. COHEN, N. MAY. London 1988.
- CONQUEST R.: *Żatwa skorbi. Sovetskaja kollektivizacija i terror gołodom*. „Novyj mir” 1989, nr 10, s. 179—200.
- DJAČENKO S.: *Strašnyj mesjac puchkuten’*. „Ogonëk” (z 1—8 lipca) 1989, nr 27, s. 22—25.
- DOLOT M.: *Zabić głodem. Sowieckie ludobójstwo na Ukrainie*. Tłum. B. GUTOWSKA-NOWAK. Kraków 2014.
- EBERHARDT P.: *Geografia ludności Rosji*. Warszawa 2002.
- FERTACZ S.: *Osaczyć i sterroryzować. Na marginesie wspomnień Mirona Dolota o Wielkim Głodzie na Ukrainie*. „Wieki Stare i Nowe” 2015, t. 8 (13), s. 161—172.
- FERTACZ S.: *Z problematyki polityki narodowościowej władzy radzieckiej (propozycje badawcze)*. „Fakty. Opinie. Komentarze” 1987, nr 11, s. 1—21.
- HELLER M., A. NIEKRICZ: *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*. T. 1. Tłum. A. MIETKOWSKI. Wrocław 1989.
- HRYCAK J.: *Historia Ukrainy 1772—1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Tłum. K. KOTYŃSKA. Lublin 2000.
- <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf> (dostęp: 20.07.2018).
- Konstitucija (osnovnoj zakon) Sojuza SSSR*. Moskwa 1938.
- Konstytucija (ustawa zasadnicza) Ukraińskiej SRR*. Kijów—Lwów 1940.
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. Dz.U. RP 1952, nr 2, poz. 9.
- MAKSUDOV S.: *Četvertaja demografičeskaja katastrofa*. Dostępne w Internecie: http://www.intelros.ru/pdf/svobodnay_misl/1-2-2012/03.pdf (dostęp: 20.05.2018).

²⁹ Ibidem, s. 24; M. ZARAEV, S. ŠVEDOV: *Tjaželaja nosa...*, s. 7.

³⁰ S. DJAČENKO: *Strašnyj mesjac puchkuten’...*, s. 25.

- 01.02.2010. *Postanowa apelacyjnego sudu m. Kieva u kriminal'nij spravi za faktom včinnennja genocidu v Ukraïni v 1932—1933 rokach*. Dostępne w Internecie: <http://khpg.org/index.php?id=1265039604> (dostęp: 30.08.2018).
- RUDNIC'KIJ O.P., SAVČUK A.B.: *Golod 1932—1933 rr. v Ukraïni u demografičnomu vimiri*. W: *Golod v Ukraïni u peršij polovini XX stolittja: pričini ta naslidki (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Materiali Mižnarodnoi naukovoï konferencji Kiiiv, 20—21 listopada 2013 r.* Red. kol.: M. ANTONOVIČ, G. BORJAK, S. KUL'ČIC'KIJ. Kiiiv 2013.
- ZARAEV M., ŠVEDOV S.: *Tjaželaja noša. Dokumenty Smolenskogo archiwa o sobytijach šestidesjatnej davnosti, predšestvovavšich kollektivizacii (Neuslyšannye golosa: Dokumenty Smolenskogo archiwa. Kn. 1: 1929: Kulaki i partejcy. Sost. S. MAKSUDOV. Ann Arbor 1987).* „Ogonëk” (z 24 czerwca—1 lipca) 1989, nr 26, s. 4—7.